e-ISSN 3060-5059
DOI: 10.67227

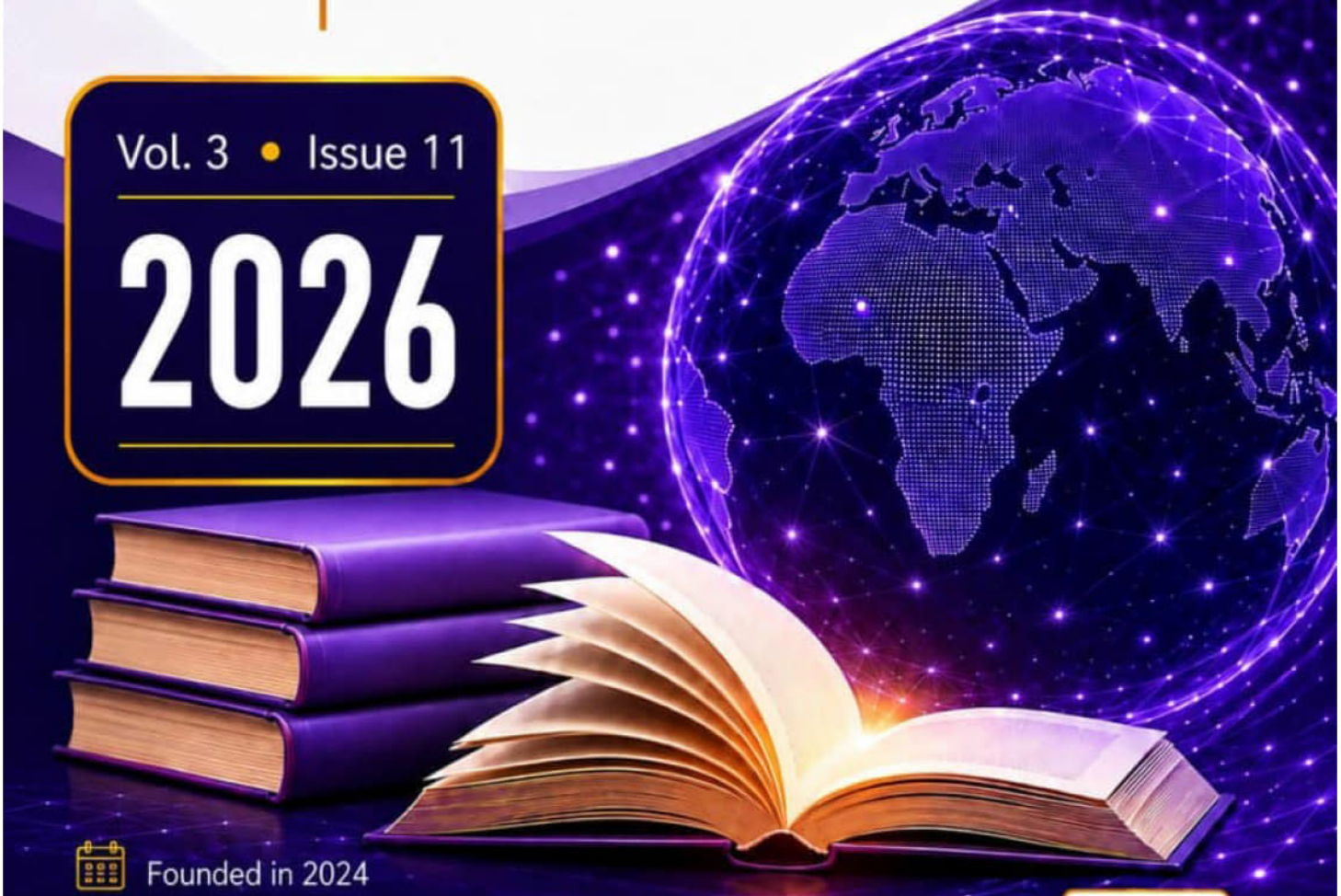
IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 11

2026

Founded in 2024

publishscience.uz | publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ISSN 3060-5059 (Online)
Article / Original paper https://doi.org/10.67227/tep1x475

SHARQ MINIATYURASIDA IDEAL MAKON OBRAZI VA UNING IJTIMOIY-MADANIY TRANSFORMATSIYASI: TILAB MAHMUDOV ESTETIK QARASHLARI ASOSIDA IJTIMOIY-FALSAFIY TAHLIL

Tursunova Laylo

Farg‘ona davlat universiteti, dotsent.
e-mail: l.e.tursunova@pf.fdu.uz **ORCID**: https://orcid.org/0000-0002-7081-550X

Annotatsiya.

Maqolada Sharq miniatyura san’atida me’moriy tasvirlar orqali ifodalangan ideal makon obrazi va uning ijtimoiy-madaniy transformatsiyasi ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Bog‘, hovuz, ayvon, gumbaz va saroy kabi unsurlar faqat bezak sifatida emas, balki jamiyatning uyg‘unlik, tartib va go‘zallik haqidagi tasavvurlarini ko‘rgazmali shaklda ifodalovchi ramziy tizim sifatida ko‘rib chiqiladi. M. Fukoning geterotopiya, A. Lefevrning makonning ijtimoiy ishlab chiqarilishi, M. Baxtinning xronotop va Ya. Assmanning madaniy xotira konsepsiyalari asosida miniatyuradagi ideal makon ijtimoiy idealning vizual modeli ekanligi asoslab beriladi. Tilab Mahmudovning shakl va mazmun birligi, go‘zallikning shaxs kamolotiga ta’siri hamda milliy estetik tafakkur haqidagi qarashlari tahlilning nazariy mezonlari sifatida qo‘llaniladi. Shuningdek, miniatyuraning saroy kitobat san’atidan zamonaviy madaniy meros va milliy o‘zlik ramziga aylanish jarayoni yoritiladi.

Kalit so‘zlar: miniatyura, ideal makon, me’moriy obraz, bog‘, geterotopiya, xronotop, madaniy xotira, estetik tafakkur, Tilab Mahmudov, ijtimoiy ideal, madaniy transformatsiya.

ОБРАЗ ИДЕАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА В ВОСТОЧНОЙ МИНИАТЮРЕ И ЕГО СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ НА ОСНОВЕ ЭСТЕТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ ТИЛАБА МАХМУДОВА

Турсунова Лайло

Ферганский государственный университет, доцент.

Аннотация.

В статье проводится социально-философский анализ образа идеального пространства, выраженного посредством архитектурных изображений в искусстве восточной миниатюры, а также его социокультурной трансформации. Такие элементы, как сад, водоём, айван, купол и дворец, рассматриваются не только как декоративные компоненты, но и как символическая система, визуально воплощающая представления общества о гармонии, порядке и красоте. На основе концепций гетеротопии М. Фуко, социального производства пространства А. Лефевра, хронотопа М. Бахтина и культурной памяти Я. Ассмана обосновывается положение о том, что идеальное пространство в миниатюре представляет собой визуальную модель общественного идеала. Эстетические взгляды Тилаба Махмудова на единство формы и содержания, влияние красоты на развитие личности и национальное эстетическое мышление используются в качестве теоретических критериев анализа. Кроме того, рассматривается процесс трансформации миниатюры из придворного искусства книжной иллюстрации в символ современного культурного наследия и национальной идентичности.

Ключевые слова: миниатюра, идеальное пространство, архитектурный образ, сад, гетеротопия, хронотоп, культурная память, эстетическое мышление, Тилаб Махмудов, общественный идеал, культурная трансформация.

THE IMAGE OF IDEAL SPACE IN EASTERN MINIATURE PAINTING AND ITS SOCIOCULTURAL TRANSFORMATION: A SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS BASED ON TILAB MAHMUDOV’S AESTHETIC VIEWS

Tursunova Laylo

Fergana State University, Associate Professor.

Abstract.

The article presents a socio-philosophical analysis of the image of ideal space represented through architectural imagery in Eastern miniature painting and its sociocultural transformation. Elements such as gardens, pools, iwans, domes, and palaces are examined not merely as decorative features but as a symbolic system that visually embodies society’s perceptions of harmony, order, and beauty. Drawing on Michel

ISSN 3060-5059 (Online)

Foucault's concept of heterotopia, Henri Lefebvre's theory of the social production of space, Mikhail Bakhtin's concept of the chronotope, and Jan Assmann's theory of cultural memory, the study argues that ideal space in miniature painting serves as a visual model of the social ideal. Tilab Mahmudov's aesthetic views on the unity of form and content, the influence of beauty on personal development, and national aesthetic thought are employed as theoretical criteria for the analysis. The article also explores the transformation of miniature painting from a form of courtly manuscript art into a symbol of contemporary cultural heritage and national identity.

Keywords: miniature painting, ideal space, architectural imagery, garden, heterotopia, chronotope, cultural memory, aesthetic thought, Tilab Mahmudov, social ideal, cultural transformation.

Kirish. Har bir jamiyat o'zining ideal tartib haqidagi tasavvurini muayyan shaklda ifodalashga intiladi. Bu tasavvur falsafiy risolalarda, huquqiy me'yorlarda, me'morchilikda va tasviriy san'atda turlicha namoyon bo'ladi. Sharq miniatyurasi shunday ifoda shakllaridan biridir. Kichik o'lchamdagi sahifada musavvir bog', hovuz, ayvon, gumbaz va saroy unsurlaridan iborat uyg'un makon yaratadi. Bu makon real hayotdagi bog' va saroylarga o'xshaydi, ammo ulardan farq ham qiladi: unda hamma narsa tartibli, ranglar musaffo, ziddiyatlar esa yumshatilgan. Bunday tasvirni faqat dekorativ an'ana deb baholash uning ijtimoiy mazmunini e'tibordan chetda qoldiradi. Ijtimoiy falsafa nuqtayi nazaridan miniatyuradagi ideal makon jamiyatning uyg'unlik, adolat, ierarxiya va go'zallik haqidagi qadriyatlarini ko'rgazmali modelga aylantirgan madaniy hujjat sifatida o'rganilishi mumkin. Tadqiqotning asosiy savoli shundan kelib chiqadi: miniatyuradagi me'moriy makon qanday ijtimoiy ideallarni ifodalaydi va bu ideallar tarixiy jarayonda qanday o'zgargan?

Mavzuning dolzarbligi bir necha omil bilan belgilanadi. Birinchidan, Markaziy Osiyo miniatyura maktablari, ayniqsa, Hirot va Buxoro maktablari mintaqaning madaniy xotirasida muhim o'rin tutadi. G. A. Pugachenkova va O. I. Galerkina bu merosni sovet va xorijiy to'plamlardagi namunalar asosida tizimlashtirgan edi [1]. Ikkinchidan, miniatyura bugungi kunda ham jonli an'ana sifatida yashamoqda. YUNESKO 2025-yilda "Behzod uslubidagi miniatyura san'ati"ni insoniyatning nomoddiy madaniy merosi Reprezentativ ro'yxatiga kiritdi. Hujjatda uning avloddan avlodga bilim va qadriyatlarni uzatish, o'zlik hissini va ijtimoiy jipslikni mustahkamlash funksiyalari alohida qayd etilgan [2]. Uchinchidan, O'zbekistonda miniatyura san'atini o'rganishga yoshlarda estetik did va milliy g'ururni shakllantirish vositasi sifatida qaralmoqda [3]. Biroq mahalliy tadqiqotlarda miniatyura ko'proq san'atshunoslik va tarix nuqtayi nazaridan o'rganilgan. Undagi makon obrazining ijtimoiy-falsafiy mazmuni hali yetarlicha tahlil qilinmagan. Muallifning avvalgi tadqiqotida Tilab Mahmudovning milliy estetik merosga qo'shgan hissasi ko'rib chiqilgan edi [4]. Ushbu maqolada esa uning qarashlari miniatyuradagi makon obrazini talqin qilish uchun nazariy mezon sifatida qo'llaniladi.

Tadqiqotning maqsadi Sharq miniatyurasidagi ideal makon obrazini ijtimoiy ideal ifodasi sifatida tahlil qilish va uning ijtimoiy-madaniy transformatsiyasini Tilab Mahmudovning estetik qarashlari asosida izohlashdan iborat. Tadqiqot obyekti Sharq, xususan, Eron va Markaziy Osiyo miniatyura san'ati, predmeti esa miniatyuradagi me'moriy makon obrazining ijtimoiy-falsafiy mazmuni va tarixiy o'zgarishidir. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qo'yildi: me'moriy unsurlarning ramziy va ijtimoiy funksiyalarini aniqlash; yorug'lik, kompozitsiya va personajlar joylashuvining ijtimoiy me'yorlar bilan aloqasini ochib berish; miniatyuraning saroy san'atidan madaniy meros obyektiga aylanish jarayonini tavsiflash; Tilab Mahmudovning estetik konsepsiyasini tahlil mezoni sifatida baholash.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tadqiqotning nazariy tayanchi Tilab Mahmudovning estetik qarashlaridir. Olimning "Go'zallik va hayot" asarida go'zallik hayotdan ajralgan mavhum kategoriya emas, balki inson faoliyati va ijtimoiy munosabatlar bilan bog'liq qadriyat sifatida talqin etiladi [5]. Bu yondashuv biz uchun muhim, chunki u miniatyuradagi go'zallikni ham ijtimoiy hayotning ifodasi sifatida talqin qilishga imkon beradi. Olimning "Avesto" merosiga bag'ishlangan tadqiqoti [6] milliy estetik tafakkur ildizlarini qadimgi madaniy qatlamlardan izlashga yo'naltiradi. Bu, ayniqsa, bog' obrazining tarixiy ildizlarini tushunishda ahamiyatlidir. "Mustaqillik va ma'naviyat" [7] hamda "Komillik asrorlari" [8] asarlarida esa estetik qadriyatlar shaxs kamoloti va milliy o'zlik bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi. Mazkur asarlarda ilgari surilgan shakl va mazmun birligi, go'zallikning inson ruhiyatiga ta'siri va milliy estetik tafakkurning uzluksizligi haqidagi g'oyalar ushbu tadqiqotda miniatyuradagi makon obrazini talqin qilishning asosiy mezonlari sifatida olindi. Shu bilan birga, Mahmudov qarashlari bevosita miniatyura arxitektonikasiga bag'ishlanmaganini ham hisobga olish kerak. Shuning uchun ulardan tayyor javob sifatida emas, balki nazariy yo'nalish beruvchi tamoyil sifatida foydalaniladi.

Miniatyura san'atining tarixiy va san'atshunoslik jihatlari xalqaro adabiyotda keng o'rganilgan. O. Grabar fors rassomligini kitob madaniyati bilan uzviy bog'liq san'at sifatida tahlil qiladi va uni Yevropa dastgohli rassomligi mezonlari bilan baholash cheklanganligini ko'rsatadi [9]. E. Sims tasvirlar manbalari va ularning syujetlar bilan aloqasini batafsil o'rganadi [10]. N. Titli esa fors miniatyurasining Turkiya va Hindiston san'atiga ta'sirini Britaniya kutubxonasi to'plamlari asosida ko'rsatadi [11]. Bu asarlar miniatyuraning mintaqalararo madaniy aloqalar tizimida shakllanganini tasdiqlaydi. Demak, "Eron maktabi" va "O'zbekiston maktabi" kabi tushunchalarni qat'iy chegaralangan hodisalar sifatida emas, balki umumiy madaniy makonning variantlari sifatida qarash to'g'riroq bo'ladi.

Temuriylar davri miniatyurasini o'rganishda I. Shchukinning temuriy qo'lyozmalar rasmlari bo'yicha klassik tadqiqoti [12] va V. Takstonning temuriylar tarixi va san'atiga oid manbalar to'plami [13] asosiy manbalar hisoblanadi. E. Rayt Sheroz kitobat san'atini qo'lyozma ishlab chiqarish jarayoni sifatida o'rganib, miniatyuraning ustaxona, buyurtmachi va bozor munosabatlari doirasida yaratilganini ko'rsatadi [14]. Bu yondashuv ijtimoiy falsafa uchun, ayniqsa, qimmatlidir: u san'at asarini yolg'iz ijodkorning ilhomi emas, balki ijtimoiy institutlar mahsuli sifatida tushunishga

yordam beradi. P. Sushekning Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarining rasmli qo'lyozmasiga bag'ishlangan tadqiqoti [15] esa miniatyuraning ilmiy matnlar bilan ham bog'liq bo'lganini, ya'ni u faqat saroy ko'ngilochar san'ati bo'lmaganini ko'rsatadi.

Miniatyuradagi makonni tushunishda R. Xillenbrandning temuriy rassomligida makondan foydalanish haqidagi tadqiqoti [16] muhim o'rin tutadi. Muallif temuriy musavvirlar me'moriy unsurlardan sahnani tashkil etish, tomoshabin nigohini yo'naltirish va voqeani qismlarga ajratish vositasi sifatida foydalanganini ko'rsatadi. Bu xulosa me'morchilikni miniatyurada faqat fon emas, balki ma'no tashuvchi tuzilma sifatida talqin qilishga asos beradi. L. Golombekning "Encyclopaedia Iranica"dagi maqolasida esa XIV asr oxiridan boshlab bog' sahnalari, ayniqsa, ayvon oldidagi hovuzli hovli va baland supada o'tirgan hukmdor tasviri keng tarqalgani qayd etiladi [17]. Muallif muhim ogohlantirishni ham beradi: o'simlik naqshlarining ko'pchiligi ma'lum ramziy mazmundan ko'ra bezak vazifasini bajaradi. Bog' tasviri esa "jannat bog'i" ma'nosini asosan dafn bilan bog'liq kontekstlarda kasb etadi [17]. Bu tanqidiy mulohaza bizning tadqiqotimiz uchun metodologik ahamiyatga ega. Har qanday bog' tasvirini avtomatik ravishda diniy ramz deb talqin qilish ilmiy jihatdan asossizdir. Shu sababli ushbu maqolada "ideal makon" tushunchasi qo'llaniladi. U diniy-mifologik ma'noni inkor etmaydi, lekin uni yagona talqin sifatida ham qabul qilmaydi.

Tadqiqotning ijtimoiy-falsafiy asosini makon falsafasi tashkil etadi. M. Fuko "boshqa makonlar" haqidagi ma'ruzasida geterotopiya tushunchasini kiritadi. Geterotopiyalar real mavjud bo'lgan, ammo jamiyatning boshqa makonlarini aks ettiruvchi, ularni o'zgartiruvchi yoki ularga qarama-qarshi qo'yuvchi alohida joylardir. Fuko an'anaviy fors bog'i va gilamini dunyoning ramziy mukammalligi jamlangan mikrokosm sifatida misol keltiradi [18]. Bu g'oya miniatyuradagi bog'ni ikki karra geterotopiya sifatida tushunishga imkon beradi: real bog'ning o'zi ideal dunyo modeli bo'lsa, uning sahifadagi tasviri bu modelni yana bir bor umumlashtiradi. A. Lefevr esa makonni tayyor "idish" emas, balki ijtimoiy munosabatlar natijasida ishlab chiqariladigan hodisa sifatida ko'radi. Uning nazariyasida idrok etiladigan makon, tasavvur qilinadigan makon va yashaladigan makon farqlanadi [19]. Miniatyura bu triadaning ikkinchi qatlamiga, ya'ni jamiyatning hukmron qadriyatlari asosida tasavvur qilinadigan makonga yaqin turadi.

Makon va vaqt birligini tahlil qilishda M. M. Baxtinning xronotop tushunchasi qo'llaniladi. Baxtin adabiy asarda vaqt va makon ajralmas birlik hosil qilishini, ularning har bir turi muayyan dunyoqarashni ifodalashini ko'rsatgan [20]. Miniatyurada ham voqealar bir sahifada turli vaqt bosqichlarida tasvirlanishi mumkin, makon esa tarixiy voqeani abadiy uyg'unlik maydoniga ko'chiradi. P. A. Florenskiyning teskari perspektiva haqidagi tadqiqoti [21] chiziqli perspektivaning yagona "to'g'ri" tasvir usuli emasligini, u ma'lum madaniy davrning dunyoqarashi bilan bog'liqligini asoslaydi. Florenskiy asosan ikonografiya materiallari asosida ishlagan, shuning uchun uning xulosalarini miniatyuraga to'g'ridan to'g'ri ko'chirib bo'lmaydi. Ammo uning metodologik g'oyasi, ya'ni tasvir makonining tuzilishi dunyoqarash ifodasi ekanligi bizning tahlilimiz uchun foydalidir. Ya. Assmanning madaniy xotira nazariyasi esa jamiyat o'tmishni matnlar, tasvirlar va marosimlar orqali saqlashi va qayta talqin qilishini ko'rsatadi [22]. Bu nazariya miniatyuraning bugungi ijtimoiy funksiyasini tushunishda asosiy tayanch bo'ladi.

Fors tilidagi adabiyotda bog' obrazining ijtimoiy ma'nosi ham o'rganilgan. E. O. Akimushkina X–XVIII asrlar fors tilidagi she'riyatida Kobul obrazi "bazm" va "razm" qarama-qarshiligi asosida qurilganini ko'rsatadi. Unda "yerdagi jannat" toposi, ayniqsa, XVI–XVIII asrlarda ustunlik qiladi [23]. Bu kuzatuv bog'-makon obrazi muayyan shahar yoki hududni ideallashtirish, ya'ni siyosiy va ijtimoiy obro' yaratish vositasi bo'lganini ko'rsatadi. Miniatyuradagi saroy bog'lari ham xuddi shunday hukmdor hokimiyatining farovonlik va tartib bilan bog'liq obrazini shakllantirgan. G. Stirlenning fors san'ati va me'morchiligiga bag'ishlangan albom-tadqiqoti [24] esa real me'moriy yodgorliklar bilan miniatyuradagi tasvirlarni qiyoslash uchun vizual material beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda germenevtik, semiotik, qiyosiy-tarixiy va ijtimoiy-falsafiy talqin metodlaridan foydalanildi. Germenevtik metod miniatyurani o'z davri madaniy konteksti doirasida tushunish va zamonaviy tafakkur bilan muloqotga kiritish uchun qo'llanildi. Semiotik tahlil me'moriy unsurlar, rang va kompozitsiyani ma'no tashuvchi belgilar tizimi sifatida o'rganishga yo'naltirildi. Qiyosiy-tarixiy metod Eron va Markaziy Osiyo miniatyura an'analarini hamda ularning Temuriylar davridan bugungi kungacha bo'lgan o'zgarishlarini solishtirish imkonini berdi. Ijtimoiy-falsafiy talqinda A. Lefevrning makon triadasi va M. Fukoning geterotopiya tushunchasi asosiy tahliliy vositalar bo'ldi. Tadqiqot ilmiy adabiyotlar va nashr etilgan namunalar tahliliga asoslanadi. Muallif muayyan qo'lyozmalar to'plamini tizimli katalog asosida o'rganmagan. Shu sababli olingan xulosalar umumlashtiruvchi xarakterga ega bo'lib, ularni keyingi tadqiqotlarda aniq miniatyuralar turkumi asosida tekshirish lozim.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlil shuni ko'rsatdiki, miniatyuradagi me'moriy makon muayyan ijtimoiy tartibni tasvirlaydi. Odatiy saroy bog'i sahnasida markazda hovuz, uning orqasida ayvon yoki ko'shk, baland supada esa hukmdor joylashadi [17]. Atrofdagi saroy a'yonlari, sozandalar va xizmatkorlar markazdan uzoqlashgan sari ijtimoiy ierarxiyadagi o'rinlariga mos joy egallaydi. Shunday qilib, kompozitsiya geometriyasi ijtimoiy munosabatlar geometriyasini takrorlaydi. Makon kim qayerda turishi, kim kimga qarashi va kim markazda bo'lishini belgilab, tomoshabinga ideal jamiyat qanday tuzilishi kerakligi haqidagi tasavvurni beradi. Lefevr atamalari bilan aytganda, bu tasavvur qilinadigan makon bo'lib, u hukmron qadriyatlar asosida quriladi [19]. Shu bilan birga, bu makon zo'ravonlik yoki qarama-qarshilikni emas, balki uyg'unlikni namoyish etadi. Ierarxiya tabiiy, go'zal va hamma uchun qulay tartib sifatida taqdim etiladi. Ijtimoiy falsafa nuqtayi nazaridan bu holat san'atning ikki tomonlama funksiyasini ko'rsatadi: u bir vaqtning o'zida ideal tartibni orzu qilish shakli va mavjud tartibni legitimlashtirish vositasi bo'lishi mumkin.

Bog', hovuz, gumbaz va ayvon kabi unsurlar alohida-alohida ham ijtimoiy ma'no tashiydi. Bog' tabiat ustidan madaniy tartib o'rnatilganini, hovuz suvning qadrlanishi va farovonlikni, gumbaz va ayvon esa ochiq va yopiq makon,

jamoat va xususiy hayot o‘rtasidagi chegarani ifodalaydi. Suv tanqis bo‘lgan Markaziy Osiyo va Eron sharoitida obod bog‘ hukmdorning yerni obodonlashtirish qobiliyatining ramzi ham bo‘lgan. Bu jihatdan miniatyuradagi bog‘ Fuko ta’riflagan geterotopiyaga to‘liq mos keladi [18]. U real hayotdagi qurg‘oqchilik, urush va tartibsizlikka qarama-qarshi qo‘yilgan, ammo shu hayot ichida qurilgan alohida makondir. Akimushkina ko‘rsatgan “bazm va razm” qarama-qarshiligi [23] ham shu mantiqqa mos keladi: bog‘ – tinchlik, ziyofat va madaniyat makoni, uning tashqarisi esa kurash va xavf dunyosi.

Klassik miniatyurada yagona yorug‘lik manbai va tushayotgan soya odatda tasvirlanmaydi. Ranglar o‘z-o‘zidan nurlanayotgandek ko‘rinadi, buyumlar esa hajm va massadan ko‘ra rang va kontur orqali ifodalanadi. Bu xususiyat ko‘pincha metafizik ma’noda talqin qilinadi: soyasiz makon zamon va o‘zgarishdan xoli ideal borliq sifatida tushuniladi. Bunday talqin o‘rinli, lekin yagona emas. Birinchidan, kitob sahifasidagi tasvir matn bilan birga o‘qilishi kerak edi. Soyasiz, tekis tasvir har bir detalni aniq ko‘rish va o‘qish imkonini bergan. Ikkinchidan, Xillenbrand ko‘rsatganidek, temuriy musavvirlar makonni yagona nuqtadan emas, balki bir necha nuqtayi nazardan quradi [16]. Bunday sharoitda yagona yorug‘lik manbaini tasvirlash mantiqan zarur bo‘lmagan. Uchinchidan, Florenskiy ta’kidlaganidek, chiziqli perspektiva va yorug‘-soya modellashtirish Yangi davr Yevropasining muayyan dunyoqarashi bilan bog‘liq bo‘lib, ular tasvirning “to‘g‘ri” yoki “noto‘g‘ri”ligini belgilovchi universal mezon emas [21]. Shu tariqa soyasizlikni ham badiiy konvensiya, ham dunyoqarash ifodasi sifatida birgalikda talqin qilish ilmiy jihatdan asosliroqdir. Tilab Mahmudovning shakl va mazmun birligi haqidagi g‘oyasi [5] aynan shu yondashuvni qo‘llab-quvvatlaydi: tasvirning texnik xususiyati va uning ma’nosi bir-biridan ajralgan holda emas, balki birlikda tushunilishi kerak.

Miniatyuradagi personajlarning joylashuvi ham ijtimoiy me’yorlar bilan bog‘liq. Asosiy qahramonlar, ayniqsa, hukmdor va hurmatli shaxslar odatda tomoshabinga yuzlangan yoki uch chorak burilishda tasvirlanadi. Ular kamdan-kam hollarda orqasi bilan ko‘rsatiladi. Ikkinchi darajali personajlar, masalan, qurilish, ov yoki ziyofat sahnalaridagi xizmatkorlar va hunarmandlar ba’zan orqadan ham tasvirlanadi. Demak, bu qat’iy taqiq emas, balki ierarxiyaga bog‘liq kompozitsion me’yordir. Ushbu me’yor Markaziy Osiyo xalqlarining muomala madaniyatiga mos keladi. Mehmondorchilik yoki yoshi ulug‘lar davrasida birovga orqa o‘girib o‘tirish hurmatsizlik belgisi sifatida qabul qilinadi. Miniatyura bu ijtimoiy etiketni tasvir tiliga ko‘chirib, uni mustahkamlaydi: tomoshabin sahifaga qaraganda asosiy personajlar bilan “yuzma-yuz” muloqotga kiradi. Bu holatni san’atning ijtimoiy me’yorlarni kodlashtirish funksiyasi sifatida baholash mumkin. Shu bilan birga, bu me’yorning ierarxik xarakterini ham unutmaslik kerak. Kimning yuzi ko‘rsatilishi va kimning yuzi yashirilishi ijtimoiy maqomga bog‘liq bo‘lgan. Bu kuzatuv miniatyurani faqat axloqiy ideal ifodasi sifatida emas, balki o‘z davrining ijtimoiy tuzilishi haqidagi manba sifatida ham talqin qilishga imkon beradi.

Miniatyurada vaqt va makon o‘ziga xos birlik hosil qiladi. Tarixiy voqea, masalan, “Shohnoma” qahramonlari jangi yoki hukmdor qabuli ideal me’moriy makonga ko‘chiriladi. Natijada voqea o‘zining aniq tarixiy vaqtidan ajralib, ibratli va takrorlanuvchi namunaga aylanadi. Baxtin tahlil qilgan xronotoplarda bo‘lgani kabi, bu yerda ham makonning tuzilishi vaqtni qanday tushunishni belgilaydi [20]. Miniatyura xronotopi o‘tmishni abadiy hozirgi zamonga aylantiradi: unda qahramonlar qarimaydi, bog‘lar so‘lmaydi, saroylar vayron bo‘lmaydi. Assmanning madaniy xotira nazariyasi nuqtayi nazaridan bu jamiyatning o‘tmishni saqlash va undan qadriyaviy yo‘nalish olish usulidir [22]. Miniatyuralar bilan bezatilgan qo‘lyozmalar avloddan avlodga o‘tib, jamiyatning tarixiy o‘zligini, qahramonlik va adolat haqidagi tasavvurlarini uzatgan. Shu ma’noda miniatyura shaxsiy estetik zavq manbaigina emas, balki jamoaviy xotiraning tashuvchisi ham bo‘lgan.

Miniatyuraning ijtimoiy funksiyasi tarix davomida sezilarli darajada o‘zgargan. Temuriylar davrida u asosan saroy kutubxonalari va ustaxonalarida, hukmdor va zodagonlar buyurtmasi bilan yaratilgan [13; 14]. Uning tomoshabinlari tor doiradagi elita vakillari edi, ideal makon esa hukmdor hokimiyati va madaniy obro‘sini namoyish etgan. Kamoliddin Behzod ijodi bilan miniatyurada inson obrazi jonlanadi, kundalik mehnat va oddiy odamlar sahnalari paydo bo‘ladi [3]. Bu o‘zgarishni ijtimoiy jihatdan ideal makonga real hayotning kirib kelishi deb baholash mumkin. XX asrda Eronda Mahmud Farshchiyon kabi musavvirlar neominiatyura yo‘nalishini rivojlantirdi. Unda klassik an’ana individual ijodkor uslubi bilan uyg‘unlashtirildi va asar kitob sahifasidan alohida ko‘rgazma obyektiga aylandi. O‘zbekistonda esa mustaqillik yillarida miniatyura milliy o‘zlikni tiklash vositalaridan biri sifatida qayta jonlandi. Bugungi kunda u ta’lim tizimida o‘qitiladi, ko‘rgazmalarda namoyish etiladi va xalqaro miqyosda nomoddiy madaniy meros sifatida tan olinmoqda [2]. Shunday qilib, miniatyura saroy elitasining san’atidan jamiyatning umumiy madaniy merosiga aylandi. Uning ideal makoni ham hukmdor hokimiyati ramzidan milliy madaniy xotira ramziga transformatsiyalandi.

Bu transformatsiya ijobiy tomonlari bilan birga ayrim muammolarni ham keltirib chiqaradi. Miniatyura turistik suvenir va dekorativ mahsulotga aylangan sari uning murakkab ramziy tili soddalashishi, “sharqona ekzotika” stereotipiga moslashishi mumkin. Assman ko‘rsatganidek, madaniy xotira faqat saqlash emas, balki doimiy qayta talqin qilish jarayonidir [22]. Shu sababli miniatyura merosini saqlash uning texnik usullarini o‘rgatish bilan cheklanmasligi, balki uning ijtimoiy-falsafiy mazmunini ham yangi avlodga tushuntirishni o‘z ichiga olishi kerak. Tilab Mahmudovning estetik qadriyatlar va milliy o‘zlikning bog‘liqligi haqidagi qarashlari [7] aynan shu vazifani nazariy jihatdan asoslaydi. Go‘zallik faqat iste’mol qilinadigan narsa emas, balki shaxsni tarbiyalovchi va jamiyatni birlashtiruvchi qadriyat sifatida tushunilishi lozim.

Eron va Markaziy Osiyo miniatyura an’analarini qiyoslash ham ushbu transformatsiyani yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Quyidagi jadvalda ularning umumiy va farqli jihatlari ijtimoiy-falsafiy mazmun nuqtayi nazaridan umumlashtirilgan. Shuni ta’kidlash kerakki, bu farqlar mutlaq emas: ikki an’ana umumiy forsiyzabon madaniy makonda shakllangan va ko‘plab ustalar turli markazlarda ishlagan [9; 11].

1-jadval.Eron va Markaziy Osiyo miniatyura an’analarining qiyosiy tavsifi

ISSN 3060-5059 (Online)

Mezon	**Eron an'anasi**	**Markaziy Osiyo (Hirot, Buxoro, zamonaviy O'zbekiston) an'anasi**	**Ijtimoiy-falsafiy mazmuni**
Makon obrazi	Bog'-saroy majmuasi, ko'p qatlamli me'moriy sahna	Bog' va me'morchilik bilan bir qatorda real hayot va mehnat sahnalari	Ideal tartib va real hayot o'rtasidagi munosabat
Inson obrazi	XX asr neominiatyurasida individual his-tuyg'u va ramziy figuralar kuchaygan	Behzoddan boshlab psixologik jonlilik va tarixiy shaxslar portreti	Shaxs va jamoa, ideal va real inson
Yorug'lik va rang	Soyasiz, musaffo rang; zamonaviy ustalarda nur effektlari	Soyasiz koloristik tizim, ochiq ranglar uyg'unligi	Badiiy konvensiya va dunyoqarash birligi
Bugungi funksiyasi	Individual muallif san'ati, muzey va ko'rgazma obyekti	Milliy o'zlik ramzi, ta'lim va madaniy meros obyekti	Madaniy xotira va o'zlikni qayta qurish

6. TILAB MAHMUDOVNING ESTETIK KONSEPSIYASI TAHLIL MEZONI SIFATIDA

Tilab Mahmudov qarashlarining miniatyura tahlili uchun ahamiyati uch jihatda namoyon bo'ladi. Birinchisi – shakl va mazmun birligi tamoyili [5]. Bu tamoyil miniatyuraning texnik xususiyatlarini, ya'ni soyasizlik, tekis makon va ko'p nuqtali kompozitsiyani uning ma'nosidan ajratmasdan o'rganishga yo'naltiradi. Ikkinchisi – go'zallikning shaxs kamolotiga ta'siri haqidagi g'oya [8]. Bu g'oyaga ko'ra, miniatyuradagi ideal makon tomoshabinni uyg'unlik va tartib haqida o'ylashga undaydi, ya'ni tarbiyaviy funksiyani bajaradi. Bu tarbiya to'g'ridan to'g'ri nasihat orqali emas, balki estetik tajriba orqali amalga oshadi. Uchinchisi – milliy estetik tafakkurning uzluksizligi haqidagi qarash [6; 7]. Bu qarash miniatyurani qadimgi madaniy qatlamlardan bugungi kungacha davom etayotgan an'ananing bir bo'g'ini sifatida ko'rishga imkon beradi.

Shu bilan birga, Mahmudov qarashlarini tanqidiy mushohada asosida qo'llash zarur. Uning konsepsiyasida go'zallik asosan ijobiy, tarbiyaviy qadriyat sifatida talqin qilinadi. Ammo yuqorida ko'rsatilganidek, miniatyuradagi go'zal makon ijtimoiy ierarxiyani legitimlashtirish vositasi ham bo'lgan. Mazkur ziddiyatni hal qilish uchun biz quyidagi sintetik tezisni ilgari suramiz: miniatyuradagi ideal makon ijtimoiy idealning vizual modelidir. Bu model o'z davrining hukmron qadriyatlarini aks ettiradi, ammo ayni paytda real hayotdan yuqori turuvchi uyg'unlik me'yorini ham taklif qiladi. Aynan shu me'yoriy ortiqlik, ya'ni mavjud tartibdan ko'ra yaxshiroq tartib haqidagi tasavvur miniatyurani asrlar osha qadrli qilib kelmoqda. Mahmudovning go'zallik va komillik haqidagi g'oyalari bu me'yoriy qatlamni, Lefevr va Fukoning makon nazariyalari esa uning ijtimoiy-tarixiy shartlanganligini tushunishga yordam beradi. Ikki yondashuvni birlashtirish miniatyurani ham ideallashtirishdan, ham soddalashtirilgan sotsiologik tanqiddan saqlaydi.

7. MUHOKAMA: TADQIQOT CHEKLOVLARI

Tadqiqot natijalarini baholashda bir nechta cheklovni hisobga olish lozim. Birinchidan, "Sharq miniatyurasi" tushunchasi juda keng bo'lib, u turli davrlar, hududlar va ustaxonalarni qamrab oladi. Ushbu maqolada keltirilgan umumlashmalar asosan Temuriylar davri va undan keyingi Eron hamda Markaziy Osiyo an'analariga tegishli. Ikkinchidan, Golombek ogohlantirganidek, har bir bog' yoki o'simlik tasvirini chuqur ramziy ma'noga ega deb hisoblash xato bo'lishi mumkin [17]. Shu sababli biz aniq ramziy talqinlardan ko'ra makonning umumiy tuzilishi va uning ijtimoiy funksiyasiga e'tibor qaratdik. Uchinchidan, tadqiqot nashr etilgan adabiyotlar va ma'lum namunalar tahliliga asoslangan. Muayyan qo'lyozmalar turkumini tizimli o'rganish keyingi tadqiqotlarning vazifasidir. Bu cheklovlar ilgari surilgan tezisni inkor etmaydi, ammo uning qo'llanish doirasini aniqlashtiradi.

XULOSA

Birinchidan, Sharq miniatyurasidagi me'moriy makon dekorativ fon emas, balki jamiyatning uyg'unlik, tartib va ierarxiya haqidagi tasavvurlarini ko'rgazmali shaklga keltiruvchi ramziy tizimdir. Bog', hovuz, ayvon va gumbaz kabi unsurlar madaniyatning tabiat ustidan tartib o'rnatishi, farovonlik hamda jamoat va xususiy hayot o'rtasidagi chegaralar kabi ijtimoiy ma'nolarni ifodalaydi.

Ikkinchidan, "ideal makon" tushunchasi miniatyuradagi bog'-saroy obrazini tahlil qilish uchun "jannat" atamasiga nisbatan neytralroq va ilmiy jihatdan aniqroq vositadir. U diniy-mifologik talqinni inkor etmaydi, ammo uni yagona izoh sifatida qabul qilmaydi va tasvirning ijtimoiy-siyosiy funksiyalarini ham ko'rish imkonini beradi.

Uchinchidan, miniatyura tasviriy tilining soyasizlik, ko'p nuqtali kompozitsiya va personajlar joylashuvi kabi xususiyatlari bir vaqtning o'zida badiiy konvensiya, dunyoqarash ifodasi va ijtimoiy me'yorlar kodi sifatida talqin qilinishi kerak. Ayniqsa, asosiy personajlarning tomoshabinga yuzlantirilishi muomala madaniyati va ijtimoiy ierarxiya bilan bog'liq kompozitsion me'yordir.

To'rtinchidan, miniatyura saroy elitasi san'atidan jamiyatning umumiy madaniy merosiga va milliy o'zlik ramziga aylangan. Bu transformatsiya madaniy xotirani mustahkamlaydi, ammo tijoratlashuv va stereotiplashuv xavfini ham tug'diradi. Shu sababli merosni saqlash texnik ko'nikmalar bilan birga uning ijtimoiy-falsafiy mazmunini ham o'rgatishni talab etadi.

Beshinchidan, Tilab Mahmudovning shakl va mazmun birligi, go'zallikning shaxs kamolotiga ta'siri va milliy estetik tafakkurning uzluksizligi haqidagi qarashlari miniatyuradagi makon obrazini tahlil qilishning samarali nazariy mezonlari hisoblanadi. Ularni zamonaviy makon falsafasi bilan uyg'unlashtirish miniatyuradagi ideal makonni ijtimoiy idealning

vizual modeli sifatida asoslash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Пугаченкова Г. А., Галеркина О. И. Миниатюры Средней Азии в избранных образцах (из советских и зарубежных собраний). – Москва: Изобразительное искусство, 1979. – 204 с. – URL: https://ci.nii.ac.jp/ncid/BA76645255. ci.nii.ac.jp
2. UNESCO. Behzad's Style of Miniature Art // Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity. – 2025. – URL: https://ich.unesco.org/en/RL/behzad-s-style-of-miniature-art-02267. UNESCO Intangible Cultural Heritage
3. Mamadjonova Sh. T. Development and Improvement of Oriental Miniature Art // Oriental Art and Culture. – 2023. – Vol. 4, № 1. – P. 325–329.
4. Tursunova L. Tilab Mahmudovning milliy estetik merosga qo'shgan hissasi // FarDU ilmiy xabarlari. – 2025. – Vol. 31, № 5. – URL: https://www.sindex.uz/kk/article/63886. sindex.uz
5. Mahmudov T. Go'zallik va hayot. – Toshkent, 1977. https://ziyosfera.uz/ziyo/Go%E2%80%98zallik. Ziyosfera
6. Mahmudov T. Avesto haqida. – Toshkent: Sharq, 2000. https://erus.uz/index.php/er/article/view/929. erus.uz
7. Mahmudov T. Mustaqillik va ma'naviyat. – Toshkent: Sharq, 2001. https://api.ziyonet.uz/uploads/books/32995/54c3310e86818.pdf. api.ziyonet.uz
8. Mahmudov T. Komillik asrorlari: hayotiy hikmatlar. – Toshkent: Adolat, 2006. – URL (bibliografik qayd): https://api.ziyonet.uz/uploads/books/761935/5ab4efa05e605.pdf. api.ziyonet.uz
9. Grabar O. Mostly Miniatures: An Introduction to Persian Painting. – Princeton: Princeton University Press, 2000. – 168 p. – URL: https://obnb.uk/p11976352-mostly-miniatures-an-introduction-to-persian-painting. books.google.co.uk
10. Sims E., with Marshak B. I., Grube E. J. Peerless Images: Persian Painting and Its Sources. – New Haven; London: Yale University Press, 2002. – URL: https://wellcomecollection.org/works/m3mwth23. Wellcome Collection
11. Titley N. M. Persian Miniature Painting and Its Influence on the Art of Turkey and India: The British Library Collections. – Austin: University of Texas Press, **1984**. – URL: https://elibrary.wayne.edu/record=b3035748~S47. elibrary.wayne.edu
12. Stchoukine I. Les peintures des manuscrits tîmûrides. – Paris: Paul Geuthner, 1954. – URL: https://ci.nii.ac.jp/ncid/BA42849662. ci.nii.ac.jp
13. Thackston W. M. A Century of Princes: Sources on Timurid History and Art. – Cambridge, MA: Aga Khan Program for Islamic Architecture, 1989. – URL: https://www.archnet.org/publications/5428. archnet.org
14. Wright E. The Look of the Book: Manuscript Production in Shiraz, 1303–1452. – Washington, DC: Freer Gallery of Art and Arthur M. Sackler Gallery, Smithsonian Institution; Seattle: University of Washington Press, 2012. – URL: https://catalogue.nli.ie/Record/vtls000621063. catalogue.nli.ie
15. Soucek P. P. An Illustrated Manuscript of al-Biruni's Chronology of Ancient Nations // The Scholar and the Saint: Studies in Commemoration of Abu'l-Rayhan al-Biruni and Jalal al-Din al-Rumi / ed. by P. J. Chelkowski. – New York: New York University Press, 1975. – P. 103–168. – URL (to'plam katalogi): https://ci.nii.ac.jp/ncid/BA57323568.
16. Hillenbrand R. The Uses of Space in Timurid Painting // Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century / ed. by L. Golombek, M. Subtelny. – Leiden: Brill, 1992. – P. 76–102. – URL: https://www.academia.edu/38022864/. academia.edu
17. Golombek L. Garden VI. In Persian Art // Encyclopaedia Iranica. – 2000. – Vol. X, Fasc. 3. – P. 310–313. – URL: https://www.iranicaonline.org/articles/garden-vi/. Encyclopaedia Iranica
18. Foucault M. Of Other Spaces / trans. by J. Miskowiec // Diacritics. – 1986. – Vol. 16, № 1. – P. 22–27. – DOI: https://doi.org/10.2307/464648.
19. Lefebvre H. The Production of Space / trans. by D. Nicholson-Smith. – Oxford: Blackwell, 1991. – URL: https://www.mom.arq.ufmg.br/mom/02_arq_interface/1a_aula/the_production_of_space.pdf. The Production Of Space.pdf
20. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Вопросы литературы и эстетики. – Москва: Художественная литература, 1975. – С. 234–407. – URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/baht_form/. электронная библиотека литературоведения
21. Флоренский П. А. Обратная перспектива // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1967. – Вып. 3. – С. 381–416. – URL: https://poetica.syllabica.com/fl_persp.html. poetica.syllabica.com
22. Assmann J. Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306. doi.org
23. Акимушкина Е. О. Райский сад или поле брани: к проблеме изображения Кабула в персоязычной поэзии X–XVIII вв. // Вестник Московского университета. Серия 13. Востоковедение. – 2020. – № 4. – С. 68–82. – URL: https://oriental-msu.ru/articles/article/26737/. oriental-msu.ru
24. Stierlin H. Persian Art & Architecture. – London: Thames & Hudson, 2012. – ISBN 9780500516423. – URL: https://www.thamesandhudson.com/products/persian-art-architecture. thamesandhudson.com